

Opozice v nedemokratických režimech.

Vstupní poznámky k možnostem a limitům stávající teorie

Petr Hlaváček, Jan Holzer¹

Tento text byl zpracován v rámci Výzkumného záměru *Politické strany a reprezentace zájmů v soudobých evropských demokraciích* (kód MSM0021622407).

Abstract: *Opposition in Non-Democratic Regimes. Limits and Potential of Current Theoretical Concepts*

The topic of this paper is an analysis of the term opposition (its definition and role) as an important factor within the functioning of non-democratic regimes. The paper attempts to conceptualize the term opposition in a non-democratic regime, to compare it with the general definition of that term (using a consolidated democracy as the research framework), and to evaluate existing selected theories dealing with opposition in non-democratic regimes. The aim of the paper is to identify aspects which may be problematic, as well as to evaluate the possibilities and limits for an analysis of the function of non-democratic regimes offered by the term opposition and related theories.

Keywords: *(Political) Opposition, Theory of non-democratic regimes, Theory of opposition*

Úvod

Nedemokratické režimy a podstata jejich fungování a vývojových fází je dlouhodobým předmětem odborného zájmu politologické komunity. Teoretický přístup k jejich analýze může mít několik podob. Například lze použít obecnou *systemovou analýzu* zaměřenou na výkon a organizaci moci, vazby elit a společnosti, charakter příslušného hodnotového žebříčku, roli neprivilegovaných aktérů v politickém procesu atd., případně je možno se zaměřit na jejich *institucionální/strukturální* podobu (instituce, skupiny, sociální struktury).

K problému ovšem můžeme přistoupit také prostřednictvím důrazu na analýzu pouze vybraných aktérů působících uvnitř režimu, nikoliv na rozbor režimu jako celku. Jinak řečeno aktérů, u kterých platí, že ať již jsou, nebo nejsou přímo funkční/systemovou součástí zkoumaného nedemokratického režimu, disponují schopností na něj v určité míře působit. Což se tedy týká i aktérů, jejichž působení/vlivu není daný režim schopen čelit, cíleně je ovlivňovat, resp. je minimalizovat nebo přímo eliminovat. V tomto smyslu je cílem následujícího textu

¹ Jan Holzer působí na Katedře politologie a v Institutu pro srovnávací politologický výzkum, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Joštova 10, 602 00 Brno; Petr Hlaváček je studentem doktorského studijního programu Politologie na Katedře politologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity; e-mail: holzer@fss.muni.cz, petrhlavacek@mail.muni.cz.

konceptualizovat prvek nedemokratického režimu, který je co do síly působení i jejího rozsahu značně proměnlivý, ale jehož existence je pro (ne)identifikaci charakteru kteréhokoli nedemokratického režimu mimořádně důležitá. Tímto fenoménem je *opozice*.

Pojem opozice je záměrně uveden v základním tvaru bez jakéhokoliv adjektiva, protože metodou tohoto textu je aplikace komplexního přístupu, zatímco případný přístavek by význam i použití tohoto pojmu bezprostředně omezil. Důvodem je fakt, že opozice se (nejen) v nedemokratickém režimu v praxi vyskytuje v bohatém počtu typů a modifikací, což by mělo mít i patřičnou odezvu při formování teoretických konceptů.

Cílem tohoto textu je tedy kriticky posoudit, jaké možnosti pro analýzu fungování nedemokratických režimů nabízí pojem opozice, resp. některé ze stávajících teoretických přístupů k tomuto pojmu. Důraz je položen zejména na identifikaci problematických či sporných momentů, aniž by si nicméně autoři kladli nárok na jejich definitivní řešení. A přirozeně je také záměrem tohoto materiálu upozornit na oblast, která se jeví být dle našeho náhledu z politologického hlediska překvapivě a neprávem do značné míry v českém odborném prostředí opomíjena.²

1. Pojem opozice v konsolidované demokracii

Začínáme-li se zabývat pojmem opozice z pohledu obecného vymezení, lze se jen stěží vyhnout komentáři jeho postavení a roli v demokracii, lépe řečeno v konsolidované demokracii. Tedy na protilehlém pólu osy demokracie–nedemokracie. V této analytické rovině je opozice jakožto významný faktor působící v politických systémech předmětem odborného zájmu především od 60. let 20. století (srovnej např. Dahl 1966). Je přitom zřejmé, že pojem v sobě skrývá řadu specifik a potenciálně sporných momentů.

Začneme obecným definičním vymezením analyzovaného pojmu, tak jak s ním pracuje Ghita Ionescu: „Opozice v širokém slova smyslu se vztahuje na všechny postoje nebo činy, dohodnuté, spontánní (živelné) nebo záměrné, ojedinělé nebo stálé, ze strany formálních nebo neformálních skupin nebo jednotlivců za každých okolností a všemi prostředky namířené proti existující moci. V tom smyslu zahrnuje opozice celé pole pohnutek a projevů konfliktu v každé společnosti, které se řadí v zásadě do dvou druhů: konfliktu zájmů ... a konfliktu hodnot ...“ (Ionescu, Madariaga 1972: 14-16; Ionescu 1967: 8-10 podle Novák 1997: 223).

² Jako výjimku z pravidla zmiňme text Petra Blažka věnující se (ovšem spíše z pohledu historika) přehledu typologie opozice v komunistických režimech (Blažek 2005: 10-24).

První problematický bod vyvstává již v souvislosti s touto definicí, a tedy vymezením působení opozice v konsolidovaných demokraciích. Ionescuv klasický přístup kladl primární důraz na opozici v podobě činnosti politických stran nezastoupených ve vládě, neboli vytvářejících (v parlamentu) protivládní platformu. Z toho vychází pojmové upřesnění, které rozlišuje mezi základním/rámcovým významem pojmu a politickým aspektem, který postihuje tu skutečnost, že hlavní těžiště činnosti opozice v konsolidovaných demokratických režimech spočívá na politických stranách. Jedná se tedy o *politickou opozici*, která představuje nejrozvinutější a institucionalizovanou formu politického konfliktu. G. Ionescu vymezuje její význam následovně: „Politická opozice, jako instituce a prvek ústavní politické procedury, je reprezentována jednou nebo více politickými stranami, které se před voliči ucházejí o výkonnou moc na základě veřejně vyhlášeného souhrnu hodnot a jimž se nepodaří získat množství hlasů potřebné k tomu, aby mohly vyjadřovat vůli svrchovaného lidu. Jejich role a jejich funkce je pak kritizovat stávající vládu ... a hodnoty, o něž se opírá, a to v parlamentu nebo prostřednictvím jakékoli jiné ústavní činnosti nebo informace, s cílem dosáhnout změny vládní činnosti ... a případně nahradit vládu ...“ (Ionescu, Madariaga 1972: 15-19; Ionescu 1967: 8-10 podle Novák 1997: 223).

Na základě rozlišení dvou výše uvedených významů pojmu opozice Ionescu konstatuje, že politická opozice je vždy *institucionalizovaná, uznaná a legitimovaná*. Z toho vyplývá, že politická opozice se vztahuje pouze na situace, kdy má možnost (nejen) působit, ale je pověřena funkcí, a kdy institucionalizované politické strany mohou otevřeně soutěžit o moc (Ionescu, Madariaga 1972: 15-19; Ionescu 1967: 8-10 podle Novák 1997: 223-224). Rozdělení pojmu opozice na obecný výklad a na význam vymezující specifikum „političnosti“ má tedy v konsolidovaných režimech svůj opodstatněný význam.³

Navzdory převládající činnosti politické opozice v konsolidované demokracii, a tedy jistému „oprávnění“ na upřednostňování používání tohoto pojmového sousloví, je zjevné, že ne všechny její činnosti mají bezprostředně politický charakter. Jinými slovy, mnoho opozičních aktivit probíhá mimo rámec politických stran. V reakci na tento postřeh došlo v 80. letech 20. století k posunu a rozšíření chápání pojmu opozice v rámci konsolidovaných demokracií. Tehdy se vedle parlamentní a stranické opozice (tzn. „standardní“ opozice) položil důraz také na paralelně působící mimoparlamentní/nestranickou opozici, a to zejména v podobě skupin a hnutí

³ Jistě, v nedemokratickém režimu z hlediska dopadů také, ale vymezení musí být jiné, resp. odpovídat daným podmínkám.

(tzv. nových sociálních hnutí, nazvěme je „nestandardní“ opozicí; Kolinsky 1987: 3 podle Blondel 1997: 466).

Shrneme-li si nyní význam pojmu opozice v rámci konsolidovaných demokracií, jedná se v převážné většině o tzv. politickou opozici v podobě politických stran, která je vždy oficiálně institucionalizována a legitimována. Politická opozice má, v ideálním případě, roli kontrolního a vyvažujícího prvku vůči vládě. Nicméně někteří autoři před tímto vymezením opozice v konsolidované demokracii upřednostňují primární zhodnocení přístupu opozičních subjektů k režimu jako takovému. To znamená, zda se jedná o opozici *loajální* či *neloajální* (Linz 1973: 191). Otevírají tak otázku míry systémovosti opozice, tolik důležitou pro rozbor nedemokratických režimů.⁴

2. Východiska pojmu opozice v nedemokratickém režimu – otázka „političnosti“

Pohybujeme-li se v prostředí analýzy nedemokratických režimů, také zde se běžně setkáváme s používáním označení politická opozice; resp. používá-li se pouze samotný termín opozice, má se přirozeně na mysli, že se jedná o politickou opozici (viz texty in Dahl 1973a či např. Ionescu, Madariaga 1972). Vyvstává nicméně otázka, do jaké míry lze považovat pojem opozice za společný pro demokratické i nedemokratické režimy, resp. jestli je vhodné vycházet ze stejných definičních kritérií. Např. Jean Blondel zastává stanovisko, že obecná teorie opozice by měla postihovat všechny typy politických systémů/režimů. Podle něj není možné určit přesné definice opozice v příslušné skupině politických režimů, protože vždy existují pomezí případy. Je proto třeba nalézt společný analytický rámec (Blondel 1997: 463-464).⁵ Za zmínku také stojí, že se někteří autoři nepohybují pouze v pojmovém rozmezí opozice, ale rozšiřují jej o další termíny, které vymezují jako samostatné skupiny (např. *dissent* či *odpor*; srov. Barghoorn 1973: 27 ad.).

S ohledem na tento problém a pro potřebu další analýzy je namístě upozornit na dva základní, resp. modelové rozpory spojené s existencí opozice v demokratickém kontra nedemokratickém uspořádání. Jedná se o:

- 1.) *Aspekt umístění (legalizace) opozice* – opozice v demokratickém režimu se pohybuje převážně v rovině institucionalizovaných politických/parlamentních stran, zatímco

⁴ Nemůžeme nezmínit Giovanni Sartoriho, který v souvislosti s klasifikací stranických systémů používá termín antisystémové strany/opozice (a také ideologické a protestní opozice), a to jako jeden z charakteristických znaků polarizovaného pluralismu (srov. Sartori 2005: 136-138).

⁵ Za tímto účelem stanovuje Blondel následující postup: (1.) vytvořit seznam typů opozice, (2.) vymezit faktory ovlivňující opozici a její typy a (3.) navrhnout teorii podmínek vzniku, nárůstu a poklesu opozice (Blondel 1997: 464).

v nedemokratickém režimu se tato rovina prakticky nevyskytuje (jedná se o tzv. *oppositionless states*; Ionescu, Madariaga 1972: 136);

- 2.) *Aspekt systémovosti (funkce) opozice* – v demokracii je (politická) opozice jako taková přímo „pověřena“ systémovou stabilizační funkcí, zatímco opozice v nedemokratickém režimu je v obecném slova smyslu ze své podstaty antisystémová (viz část 3).

Z porovnání těchto dvou odlišných pozic opozice v obou základních režimních kategoriích vyplývá, že takto vymezená *politická opozice* v nedemokratickém režimu je v přímém protikladu s definicí tohoto pojmu v případě konsolidované demokracie. Politická opozice v demokracii a politická opozice v nedemokracii tedy představují dva odlišné pojmy. K tomuto tvrzení lze přistoupit ze dvou pozic:⁶

- 1.) Definovat politickou opozici v nedemokratickém režimu, stejně jako je definičně vymezena politická opozice v konsolidované demokracii;
- 2.) Upustit od adjektiva *politická* opozice a „političnost“ posuzovat buď pouze jako jednu z možných typových variant obecného výkladu pojmu, nebo jako aspekt hodnotící charakter dopadů opoziční činnosti.

Ad 1.) I když se někteří autoři snaží vymezit politickou opozici v nedemokratickém režimu, často fakticky rozdíl mezi *politickou opozicí* a *opozicí* nečiní, případně se systematicky nevymezují vůči politické opozici v konsolidované demokracii (srov. Barghoorn 1973: 28). Dá se tudíž říci, že všeobecně akceptovaná definice (politické) opozice v nedemokratickém režimu neexistuje. Možnost vytvoření vlastní definice se přitom nejeví jako jednoduché zadání, mimo jiné v důsledku množství proměnných, které (politickou) opozici v prostředí nedemokratického režimu v různé míře ovlivňují. Proto se jako vhodnější jeví upustit od této snahy a obrátit se ke druhému přístupu.

Ad 2.) Pokud upustíme od vymezení *politické* opozice, musíme se nutně přesunout k *obecnému* pojmu opozice a k vymezení jeho charakteristických vlastností v rámci podmínek nedemokratického režimu, které následně umožní vyčlenit jednotlivé opoziční typy. To znamená, že existuje možnost, že se jako jedna z nabízejících se (nikoliv však nutně dominantních) variant objeví politická opozice. Tímto bychom se ovšem dostali opět k určitému definičnímu omezení

⁶ Při posuzování jejich platnosti je nutné brát v úvahu možné odlišnosti vyplývající z příslušného typu nedemokratického režimu, resp. z jeho vývojové fáze.

rozebíraného pojmu, resp. bychom zkomplikovali jeho případné použití na jiné situace. Vzhledem k široké škále vyskytujících se opozičních typů a vztahů (viz dále příklady typologií) je aspekt „političnosti“ v případě nedemokratického režimu efektivnější posuzovat jako obecné hodnotící hledisko opoziční činnosti. To znamená, zda daná opozice vůbec přijímá nějaké politické cíle a jakým způsobem působí na režim, neboli jestli a jaký politický účinek vyvolává.

K vymezení pojmu můžeme přistoupit také metodou jeho částečné úpravy či zpřesnění. Miroslav Novák smysluplně poukazuje u pojmu *politická opozice* na problém, že automaticky omezuje použití pouze na uznané a legalizované subjekty (viz výše). Proto navrhuje doplnění sousloví na *legalizovanou/uznanou* politickou opozici označující jednu z forem opozice (působící v konsolidované demokracii). Naproti tomu v pro nedemokracie typických modelech jediné/hegemonické strany, kde legalizovaná politická opozice z podstaty neexistuje, může existovat *nelegalizovaná politická opozice*⁷ (Novák 1997: 224). Novák v tomto případě upřednostňuje označení opozice *nelegalizovaná* před *ilegální*, a to s argumentací, že představitelé některých forem opozice považovali sebe sama za legální, zatímco úřady daného režimu je za legální nepovažovaly (srov. také *alegální* a *ilegální* typy u J. J. Linze – viz dále).

Tímto přístupem sice dosáhneme rozlišení mezi politickou opozicí v demokratickém a nedemokratickém režimu, ale pouze v rámci výše zmíněného a kritizovaného přístupu vymezení jedné z opozičních variant, a z toho plynoucí problematické aplikace adjektiva *politická* na „jiné situace“. Kromě toho Novák nebere do důsledku definici politické opozice v konsolidované demokracii, protože rozlišuje pouze mezi mírou legalizace, ale ne už mezi formou opozice a charakterem její činnosti a jejích cílů. Příklad nelegalizované politické opozice v podobě lidsko-právních organizací (opět viz např. Charta 77) totiž nekoresponduje s politickou stranou. Naopak právě u tohoto druhu opozičních subjektů se dostáváme do roviny posuzování obecné míry „političnosti“ jejich cílů a dopadů, nikoliv *a priori* přítomného a dominantního politického charakteru jako v případě politických stran (viz výše definice politické opozice). Nevystačíme si tedy ani s přiřazováním adjektiva „politická“ pro rozlišení, zda se jedná o legalizovanou, nebo nelegalizovanou opozici v podobě politické strany.

3. Limity vymezení opozice v nedemokratickém režimu – otázka antisystémovosti

Opozice v nedemokratickém režimu se pohybuje ve srovnání s demokracií v diametrálně odlišném prostředí. Jak již bylo naznačeno výše, srovnáme-li dominantní roli politické opozice

⁷ V českých podmínkách uvádí např. Chartu 77.

v konsolidované demokracii, kde představuje žádoucí a formálně institucionalizovaný systémový prvek v podobě politických stran (resp. dnes i jiných, nestraničských aktérů), s modelovou opozicí v nedemokratickém režimu, tak zde naopak představuje prvek antisystémový, nabývající mnoha forem a usilující nejen o alternaci mocenských elit, ale přímo o změnu ve smyslu nahrazení daného (nedemokratického) režimu.⁸ To mimo jiné znamená, že (politická) opozice v pravém smyslu slova není v tomto případě pověřena funkcí působit, ale naopak je účelově a systematicky deformována, omezována či likvidována.

„Protože veškerá opozice je potenciálně nebezpečná, nemůže být činěn žádný rozdíl mezi akceptovatelnou a neakceptovatelnou opozicí, mezi loajální a neloajální opozicí, mezi opozicí, která je chráněna, a opozicí, která musí být potlačována. Jestliže je veškerá opozice pokládána za nebezpečnou a je vystavena represí, opozice, která by v případě tolerance byla loajální, se stává neloajální, když tolerována není. Protože je všechna opozice pravděpodobně neloajální, musí být všechna opozice potlačována.“ (Dahl 1973b: 13) Robert A. Dahl v tomto výroku nevychází ani tak z pohledu vlastní opozice, ale z přístupu režimu k ní, který na jakoukoliv opozici nazírá *a priori* s nedůvěrou, což nemusí být vždy přesné. Stejně tak přístup vlastní opozice k tomuto režimnímu postoji není jednoznačný – srovnej například tvrzení o přímé úměře, že tolerovaná opozice se stává loajální, stejně jako se stává neloajální v případě netolerance. Tento základní postoj opozice, který je v podstatě shodný s mírou systémovosti vůči režimu, je formován od okamžiku jejího vzniku s tím, že na něj působí řada faktorů, nikoliv jen postoj režimu k ní. Rozlišení míry systémovosti u opozičních subjektů by tedy mělo být primárním rozlišovacím hlediskem (viz dále typologie Barghoorna a Linze; i když u obou autorů je zřejmé směšování systémové, resp. antisystémové opozice s jejím umístěním *uvnitř*, či *vně* systému, popř. s mírou legality, což není totéž; Barghoorn 1973: 39; Linz 1973: 191).

Samostatné zaměření se na aspekt systémovosti (či loajality) opozice neznamená, že je možné se spokojit s vymezením opozice jako antisystémové, která zpochybňuje legitimitu daného nedemokratického režimu a usiluje o jeho změnu, nikoliv o pouhé ovlivňování jednotlivých partikulárních oblastí politiky v jeho rámci. Tím bychom se dostali do stejného definičního omezení jako v případě pojmu politické opozice, protože stejně jako není každá opozice *a priori*

⁸ S dovětkem, že jak již bylo konstatováno, ne vždy je přirozeně záměrem opozice směřovat nový režim ke konsolidované demokracii. S uvedenou charakteristikou antisystémovosti v podstatě koresponduje charakteristika již zmíněné antisystémové strany G. Sartoriho působící v polarizovaném pluralismu (srov. Sartori 2005: 137). V tomto případě se však dostáváme z roviny analýzy samotného pojmu a politického systému jako celku primárně na úroveň stranického systému, což není předmětem tohoto textu.

politická, není ani automaticky antisystémová. Na druhou stranu můžeme z tohoto vymezení antisystémové opozice konstatovat, že má jednoznačný politický charakter (resp. cíl), protože usiluje o nahrazení stávajícího režimu.

Povedeme-li tuto úvahu dále, mohli bychom v protikladu k politické opozici v konsolidované demokracii (systémovému prvku podporujícímu stabilitu daného politického uspořádání) přeci jen vygenerovat ideální typ politické opozice vycházející z podmínek nedemokratického režimu, a to právě v podobě antisystémového prvku, který narušuje stabilitu daného politického uspořádání. A tak např. Leonard Schapiro definuje opozici (nenazývá ji přímo politickou či antisystémovou) jako „organizovanou politickou skupinu či skupiny, jejichž cílem je zbavit vládu moci a nahradit ji jinou dle vlastního výběru“. Tato definice se blíží výše uvedenému vymezení politické opozice používané Ionescem, Schapiro však tuto „opozici“ používá spolu s pojmem *dissent*, který usiluje o „pouhou kritiku, upozorňování, přesvědčování a naslouchání“ (Schapiro 1967: 182-183 podle Skilling 1973: 94).⁹ Přes tuto možnost – tedy vyčlenění samostatného typu politické opozice v nedemokratickém režimu, je vhodné nadále zastávat i přístup posuzování obecné míry „političnosti“ cílů a dopadů činnosti opozičních subjektů; ostatně i vymezení politické opozice odpovídá povaze jejího cíle. S tím by např. korespondovalo i zvláštní vyčlenění kategorií *dissentu* či odporu, pokud bychom je nedefinovali jako paralelní kategorie k opozici, ale jako její podtypy.

Nicméně problém je stále stejný. Na jedné straně snaha o co nejpřesnější vymezení opozice působící v nedemokratickém režimu, na druhé straně snaha o postihnoutí celé její šíře. Rozdíl oproti konceptu opozice v demokratickém režimu je v tom, že zatímco v konsolidované demokracii politická opozice (ve smyslu Ionescovy definice) skutečně dominuje, v nedemokratickém režimu se opoziční spektrum může výrazně lišit co do formy, počtu i vlivu jednotlivých subjektů; ať už na základě intenzity negativního postoje k režimu, formy působnosti a formálního statusu, nebo podle cílů a používaných nástrojů k jejich realizaci. Příčina této rozmanitosti vychází z faktu, že opozice v nedemokratickém režimu si (1.) hledá/je nucena si

⁹ Nicméně ani výklad pojmu *dissent* není jednoznačný, když jej např. J. J. Linz řadí mezi loajální systémovou opozici i antisystémovou ilegální opozici (srov. Linz 1973: 193-198). Také v českém (československém) prostředí, kde se pojem *dissent*, resp. *disident* používá v hojně míře zejména v souvislosti s obdobím tzv. normalizace, se můžeme setkat s jeho různými výklady a dalším vnitřním členěním; např. na občanský a křesťanský *dissent* (Juraj Marušiak) či protestní a reflexivní *dissent* (Petr Pithart). Přesto lze určit některé společné vlastnosti, které *dissent* pojímají ve smyslu systému cizího prvku; přičemž se má jednat o osoby stojící proti režimu (mimo oficiální mocenské struktury a zpravidla s nelegální pozicí) a jeho aktivní odpůrce (ale odmítající používat násilí), kteří čelí potenciálním represím. (Srovnej Blažek 2005: 20-22 a Havel 1990: 91-95).

hledat jiné prostředí pro působení než politickou arénu a (2.) v jiném prostředí v důsledku podmínek platných v příslušném nedemokratickém režimu sama přirozeně vzniká (občanská společnost, ekonomická sféra, církev apod.). Neboli příslušné subjekty nemusí mít primárně a většinově bezprostřední politický cíl či požadavky, mohou usilovat např. o pouhé zlepšení podmínek pro vlastní existenci. Je však důležité, že i tato z hlediska cílů či předmětu činnosti „apolitická“ opozice může svým postojem (at' již záměrně, či nezáměrně) vyvolávat určité doplňkové/vedlejší *politické* efekty, resp. vliv na režim/systém.

Jako nejvýhodnější výchozí definice pro rozlišení struktury opozice v nedemokratickém režimu se tak jeví výše uvedená obecná charakteristika opozice. Její použití vytváří rámcový prostor pro zahrnutí jakéhokoliv – i politického – opozičního typu; charakteristiku činnosti opozice prováděné „za každých okolností a všemi prostředky namířené proti existující moci“ chápeme jako maximalizaci badatelských možností, nikoliv jako stanovenou podmínku.¹⁰ Za výchozí kritéria umožňující rozlišení a určení jednotlivých typů může být namísto apriorního posuzování „političnosti“ s drobnými korekcemi efektivně využito šest aspektů, které Robert A. Dahl využívá ke klasifikaci základních forem opozice v konsolidovaných demokraciích. Samozřejmě s vědomím faktu, že v nedemokratickém režimu se nepohybujeme ve výhradním rámci stranického systému a politických stran, ale širokého chápání pojmu opozice. Oněch šest aspektů tvoří (Dahl 1966: 332):

1. organizační soudržnost, resp. koncentrace oponentů;
2. soutěživost opozice;
3. místo/pravidla setkávání mezi opozicí a vládoucí elitou;
4. rozlišitelnost/specifičnost nebo identifikovatelnost opozice;
5. cíle;
6. strategie.

Na druhé straně, Jean Blondel pro charakteristiku opozice zdůrazňuje význam dvou dimenzí – míry *soudržnosti a rozptýlenosti* jejich aktérů a míry *rozporu cílů jejich a cílů vlády*; prakticky však představují upravený výtah z Dahlových kritérií. Podle Blondela je charakter „prostředí“ opozice určován vzájemnými rozdíly existujícími mezi opozičními skupinami ve smyslu důsledku různé míry rozporu jejich a vládních cílů. To umožňuje určit výše uvedenou míru soudržnosti, či

¹⁰ Opozice může být někdy chápána skutečně široce, může např. zahrnovat i pojetí ve smyslu individuální snahy o tzv. *život v pravdě* (srov. Havel 1990: 87-90).

naopak rozptýlenosti opozice, resp. zda je konflikt s vládou intenzivní, či ne (Blondel 1997: 469-470). Nicméně činit podobné závěry v rámci opozice jako celku je v případě nedemokratického režimu zavádějící, protože směšuje všechny opoziční typy dohromady. Míra soudržnosti a rozptýlenosti by se musela hodnotit zvlášť pro každý typ.

4. Pojem opozice v nedemokratickém režimu a selektivní přehled existujících teorií

Výše uvedená (Dahlova) kritéria jsou do značné míry reflektována (ať už vědomě, či nevědomě) teoretickými koncepty, které ve snaze reagovat na vývoj opozice v soudobých nedemokratických režimech a určit specifické rozdíly, resp. odpovídající typologie opozice, v hojně míře vznikaly zejména od přelomu 60. a 70. let 20. století.¹¹ Jako příklad si uvedeme následující typologie a jejich základní charakteristiku.

Klasik teorie opozice v podmínkách totalitních režimů sovětského typu Harald Gordon Skilling např. vyčlenil čtyři typy opozice charakteristické pro komunistické systémy střední a východní Evropy (Skilling 1973: 92-94)¹²:

1. *Integrální opozice*: antisystémová opozice, odmítající daný politický řád. Zahrnuje zjevnou či skrytou neloyalitu, která může nabývat podoby násilné revolty, revolučního spiknutí, masových demonstrací, tzv. podzemních aktivit a politické emigrace. Zpravidla je typická pro (ve Skillingově dikci) protikomunistické síly, případně pro činnost disidentů působících v ilegalitě. Může se však projevovat také v podobě apolitických postojů mezi mládeží, ilegální tvorbou spisovatelů a umělců nebo odmítavým postojem regionálních subkultur. Eventuálně, např. u církve, nemusí jít ani tak o aktivní odpor, jako spíše pasivní odmítání stávajícího režimu a prosazování alternativních hodnot.

¹¹ Tehdy analyzovaly zejména režimy tzv. sovětského bloku. V tomto smyslu je namístě zdůraznit, že tento text představuje vstupní příspěvek k výzkumu teorie a praxe opozice v politických systémech tzv. postkomunistického areálu. Vazba středo- a východoevropských studií na dané téma je přitom dána již zmíněnou skutečností, že stávající politologická teorie převážně vychází z analýzy reálií komunistických modelů dvacátého století, zatímco naopak v nedemokratických režimech netotalitního typu byl/dosud je problém opozice teoreticky zpracován v mnohem menší míře.

¹² Skilling označuje uvedenou klasifikaci za efektivnější než dvoustranné typologie (např. ortodoxní vs. neortodoxní disent, opozice vs. disent), a to z toho důvodu, že přesněji odhaluje typovou rozmanitost opozice i její různé formy a metody (Skilling 1973: 94).

2. *Frakční opozice*: nezpochybňuje legitimitu daného systému jako takového, ale reprezentuje určitý ideologický rozpor (např. mezi nacionalisty a proletářskými internacionalisty). Objevuje se v prostředí vrcholných stranických orgánů a vlády.
3. *Základní/fundamentální opozice*: opět nezpochybňuje legitimitu systému jako celku, ale vystupuje kriticky vůči klíčovým politickým otázkám. Často se vyskytuje mezi vrcholnými představiteli ve spojení s frakčními rozpory, ale také v části klíčových skupin v rámci nebo mimo stranu (např. stranická a státní byrokracie, policie, spisovatelská obec, právnícký stav, hospodářští aktéři), které neusilují o sesazení vůdců, ale o odolávání nebo ovlivňování politiky, již tito vůdci realizují. V rámci těchto skupin může nabývat různé intenzity. Ačkoliv vnitrostranická opozice tohoto typu v zásadě nezpochybňuje systém nebo jeho vedení, v případě velké intenzity hraničí s integrálním typem opozice.
4. *Specifická opozice/disent*: nezpochybňuje systém jako takový, jeho vedení ani podobu zásadních politik. Obecně může být relativně „ortodoxní“, ale také mírnější v konkrétních požadavcích. Zpravidla je vedena elitami uvnitř i vně (komunistické, totalitní) strany. Některé formy mohou hraničit se základní, případně integrální opozicí, přičemž může být režimem pokládána za neloajální. Většinou se ale jedná o loajální opozici usilující o změnu veřejné politiky prostřednictvím kritiky její stávající podoby. Strana může tuto kritiku občas i podporovat, ale zároveň se (často neúspěšně) snaží o její kontrolu.

V paralelně publikovaném materiálu, vypracovaném na příkladu Sovětského svazu, vydělal Frederick C. Barghoorn ve své typologii tři kategorie, z nichž první dvě se vyskytují v rámci systému, zatímco třetí je antisystémová (Barghoorn 1973: 39-40, 45-82):

1. *Frakční*: loajální systémová opozice, vyskytující se ve vrcholných mocenských (stranických, vládních) orgánech s cílem změnit personální obsazení či konkrétní politiky.
2. *Odvětvová/sectorová*: opozice loajální, případně alespoň akceptující daný systém, ale ne nutně konkrétní politiky stávajících vrcholných představitelů. Působí nejčastěji v prostředí zájmových skupin. Jejím cílem je maximalizace hodnot a prosazování zájmů daných profesních či institucionálních skupin, příp. inovačních, liberalizujících či nekonformních částí těchto skupin, jejichž většina je spíše pasivně konformní, nebo přímo aktivně podporuje režim.
3. *Podvratná/subverzivní*: antisystémová opozice, zacílená na radikální přeměnu režimu či jeho úplné odstranění. Má ovšem omezené příležitosti pro formulaci zřetelných alternativ. Její jednání charakterizuje frustrace a často je iracionální, zoufalé či sebedestruktivní.

Klasik teorie nedemokratických režimů Juan José Linz pak svou typologii opozice vybudoval na rozboru autoritativního režimu, konkrétně na případu frankistického Španělska. Svě čtyři základní typy primárně rozdělil na opozici *uvnitř* a *vně* systému (Linz 1973: 191-199, 210-238):

- 1.) *Semiopozice*: legální systémová opozice nezpochybňující legitimitu režimu. Představují ji skupiny nepřítomné nebo nedominující ve vládnoucí elitě, ale ochotné účastnit se na výkonu existující moci. Zaměřují se na kritiku konkrétních politik, přičemž motivací jsou rozdílné zájmy. Může se vyskytovat např. v náboženských či veteránských sdruženích, vzdělávacích institucích a výzkumných centrech; jedná se tedy o veřejnosti „viditelné“ subjekty.¹³
- 2.) *Pseudoopozice*: představuje vnitřní opozici zpochybňující základní hodnoty režimu a podporující základní společenské a ekonomické změny, v praxi ale rezignuje na realizaci těchto požadavků. Důvodem je podíl na moci, resp. určitá míra kooptace, poskytované výhody a minimální hrozící sankce.
- 3.) *Alegální opozice*: je vně zákona, není ovšem vyloženě ilegální, nejsou totiž vůči ní uplatňovány legální sankce (je tolerována). Vystupuje nicméně proti právní podstatě režimu, požaduje základní politické, společenské i ekonomické změny, ale nepoužívá k tomu protizákonné prostředky. Vzniká v prostředí tzv. třetí generace, vyrostlé v režimu po oslabení jeho ideologické mobilizace a hledající kanály pro vyjádření svých postojů, jako její stimul působí často zahraniční vliv a profesní aktivity (zejména mládežnických/studentických organizací a oficiálních odborových svazů). Může být kooptována do semiopozice, nebo přestoupit do ilegality.
- 4.) *Ilegální opozice*: stojí mimo zákon, je pronásledována. Jako antisystémového aktéra ji reprezentují nejčastěji oponenti pocházející z předcházejícího režimu.

Do jaké míry jsou uvedené typologie přínosné pro teorii opozice v nedemokratických režimech? Můžeme konstatovat, že obecně „trpí“ několika navzájem souvisejícími problémy.

¹³ Semiopozice se může dále vnitřně dělit na (1.) skupiny kladoucí různý důraz na konkrétní politiky, (2.) disidenty v rámci elity (ti se dále dělí na pět typů) a (3.) disidenty původně identifikované se systémem, kteří ale nejsou součástí jeho establishmentu (Linz 1973: 193-199).

1. Vznikaly v období studené války, což vedlo k jejich orientaci na jeden druh nedemokratického (sovětského) režimu, resp. jeho satelitní varianty¹⁴;
2. ve svých kategoriích jsou na jedné straně příliš konkrétní a zaměřují se na detaily, na druhé straně jednotlivé typy zpravidla zahrnují velké množství variant, což komplikuje jednoznačný výklad příslušných typů;
3. výklad je komplikován i tím, že se běžně počítá s přechody z jednoho typu do druhého;
4. protože v podstatě každý autor vytváří vlastní názvosloví, vede to k určitému pojmovému „zaplevelení“;
5. v daných typologiích je zřejmý důraz na dvě základní skupiny: (1.) mocenské/názorové frakce uvnitř systému (ve vrcholných orgánech i oficiálních organizacích) a (2.) skupiny na pomezí legality, přičemž může docházet k zaměňování pojmů opozice uvnitř versus vně systému, systémová versus antisystémová a legální versus ilegální.

V předchozích částech textu jsme se zabývali otázkou „političnosti“ a „systémovosti“ opozice. Nyní lze konstatovat, že systémovost opozičních subjektů nelze významově zaměňovat s tím, zda se vyskytují v rámci systému a zda jsou legální. Neexistuje zde přímá úměra, a to ani v rámci vývojových fází jednoho typu nedemokratického režimu, ani v případě srovnání různých typů. Antisystémová opozice totiž může být uvnitř systému, stejně jako může být legální. Tato kritéria je nutné hodnotit samostatně, nikoliv směšovat všechny varianty do jednoho typu.

Co se týče politického aspektu, přestože uvedené typologie explicitně neoperují se spojením politická opozice, z popisu jednotlivých kategorií je zřejmé, že jejich činnost a cíle mají převážně politické zaměření. I když některé kategorie (např. Skillingova integrální opozice) zahrnují i nepolitickou oblast (a tedy i další sféru působnosti opozice, která se v nedemokratických režimech vyskytuje), mísí ji v rámci jednoho typu s politickou činností a s nástroji násilného odporu i pasivity. Oblast této sféry však vyžaduje vyčlenění samostatných skupin a kategorií, protože ve srovnání se subjekty spojenými určitým způsobem s politickým procesem, vykazuje odlišné/specifické vlastnosti (nejen z pohledu převažující apolitičnosti, ale i formy, cílů, nástrojů a strategií; srov. Rodan 1996: 17). Na tuto sféru můžeme nahlížet z pohledu již zmiňovaných nových sociálních hnutí, činnosti nevládních organizací, míry rozvinutí občanské společnosti a její interakce s daným režimem prostřednictvím veřejné sféry atd. (srovnej

¹⁴ Tedy na režimy typické vládou jediné/hegemonické strany, jakkoli vykazujícími proměnlivé vývojové fáze totalitního, příp. posttotalitního režimu. Výjimkou ve zde uvedených konceptech je v tomto smyslu Linzova typologie.

problematické aspekty aplikace „klasických“ konceptů opozice na situaci v asijských zemích; Rodan 1996: 8-39). Zde samozřejmě hrozí to, že ve snaze zahrnout veškeré existující opoziční projevy v nedemokratických režimech do obecného teoretického konceptu pouze rozšíříme problematiku o další teoretické přístupy, resp. potenciální sporné stránky.

Závěr

Na pojem opozice vyskytující se v nedemokratickém režimu tedy lze pohlížet z různých úhlů pohledu. Prakticky každý autor, který se dané problematice věnuje, se ve svém přístupu (více či méně) odlišuje od ostatních. Důvodem je zejména rozdílný důraz na její jednotlivé aspekty (ať už se jedná např. o „političnost“, „systémovost“ či umístění v režimu), které vyplývají z charakteru stanovených cílů, jichž chce autor dosáhnout. Otázka cíle je prostě z pohledu vznikajících typologií opozice rozhodující.

Nabízí se otázka: máme směřovat k vytvoření konceptu, který bude univerzální pro demokratické i nedemokratické režimy, nebo který bude výlučně platný pouze pro kategorii nedemokratických režimů? Lze vůbec v prvním případě pojem opozice a jeho aspekty natolik zobecnit, aby byl efektivně uplatnitelný v obou základních typech (jak požaduje Blondel)? Stejně tak v případě druhé možnosti, lze vůbec vytvořit univerzální/obecnou teorii, která bude uplatnitelná na všechny varianty nedemokratických režimů (v Linzově dikci autoritativní, totalitní, posttotalitní, sultanistické; srov. Linz, Stepan 1996: 38-54), a umožní nám tak jejich další srovnávání? Nebo je naopak vhodnější vytvořit samostatné koncepty pro každý jednotlivý typ a jeho vývojové modifikace, jako jsou např. výše uvedené typologie Skillinga a Barghoorna? A máme se soustředit pouze na politickou opozici a snažit se o její vymezení, nebo na širokou škálu aktivit projevujících nesouhlas s daným režimem?

Požadavek, abychom pohlíželi na problematiku opozice komplexněji, vychází zejména z podoby současných nedemokratických režimů, které se např. v areálu střední a východní Evropy postupně přesunovaly z relativně jednobarevné množiny monistických totalitarismů do mnohem rozmanitější rodiny autoritarismů, typických limitovaným pluralismem, a následně do široké „šedé zóny“ režimů nacházejících se v určité přechodové fázi, resp. ve fázi „ustrnutí“ (viz teorie hybridních režimů). Právě ta je přitom specifickými rolmi opozice charakteristická. Uplatnění dobových konceptů opozice je tak v současnosti zavádějící, protože tyto koncepty (přirozeně) nereflektují nově se vyskytující trendy, což problematizuje jejich aplikovatelnost. Často se také nepohlíží na opozici jako na plnohodnotného samostatného aktéra, tak jak tomu je v případě opozice jako politické instituce v konsolidované demokracii (Rodan 1996: 8-13). Tato

výtka však není v rozporu s nezbytnou podmínkou vstupní analýzy daného režimu, protože z jeho charakteru se odvozuje rovněž charakter opozice, která se vůči němu vymezuje (Blondel 1997: 463; srov. Linz, Stepan 1996: 16-20).

Opozice tedy v zájmu její plnohodnotné analýzy nemůže být chápána pouze jako jeden z mnoha aspektů nedemokratického režimu, stejně jako nemůže být z jeho rámce a podmínek fungování zcela vyčleněna jako samostatný faktor, aniž by se braly v úvahu patřičné souvislosti. V tomto smyslu se zdá nezbytné, aby se primárně rozlišovalo mezi podmínkami demokratických a nedemokratických režimů, a tedy i danou opozicí, z čehož vyplývá, že také teoretický přístup k opozici by se měl v obou případech na základě rozdílných podmínek lišit. Stejně tak je nezbytné vyvarovat se normativních závěrů ve směru k opozici působící v nedemokratických režimech, ať už ji budeme hodnotit jako antisystémovou či politickou.

Literatura

- Barghoorn, Frederick C. (1973): Factional, Sectoral, and Subversive Opposition in Soviet Politics, in: Dahl, Robert A. (ed.): *Regimes and Oppositions*, New Haven – London, Yale University Press, pp. 27-87.
- Blažek, Petr (2005): Typologie opozice a odporu proti komunistickému režimu. Přehled koncepcí a limity bádání, in: Blažek, Petr (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1989*, Praha, Dokořán, s. 10-24.
- Blondel, Jean (1997): Political Opposition in the Contemporary World, *Government and Opposition*, Vol. XXXII, No. 4, pp. 462-486.
- Dahl, Robert A. (1966, ed.): *Political Oppositions in Western Democracies*, New Haven – London, Yale University Press.
- Dahl, Robert A. (1973a, ed.): *Regimes and Oppositions*, New Haven – London, Yale University Press.
- Dahl, Robert A. (1973b): Introduction, in: Dahl, Robert A. (ed.): *Regimes and Oppositions*, New Haven – London, Yale University Press, pp. 1-25.
- Havel, Václav (1978): Moc bezmocných, in: Havel, Václav (1990): *O lidskou identitu*, Praha, Rozmluvy, s. 55-133.
- Ionescu, Ghita (1967): *L'Avenir politique de l'Europe orientale*, Paříž, SEDEIS.
- Ionescu, Ghita – Madariaga, Isabel de (1972): *Opposition – Past and Present of a Political Institution*, Middlesex – Baltimore, Penguin Books.
- Kolinsky, Eva (1987, ed.): *Opposition in Western Europe*, London, Croom Helm.
- Linz, Juan José (1973): Opposition to and under an Authoritarian Regime: The Case of Spain, in: Dahl, Robert A. (ed.): *Regimes and Oppositions*, New Haven – London, Yale University Press, pp. 171-259.
- Linz, Juan José – Stepan, Alfred (1996): *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Novák, Miroslav (1997): *Systémy politických stran. Úvod do jejich srovnávacího studia*, Praha, Sociologické nakladatelství.
- Rodan, Garry (1996): Theorising political opposition in East and Southeast Asia, in: Rodan, Garry (ed.): *Political Oppositions in Industrialising Asia*, London – New York, Routledge, pp. 1-39.
- Sartori, Giovanni (2005): *Strany a stranické systémy. Schéma pro analýzu*, Brno, CDK.

Schapiro, Leonard (1967): 'Putting the lid on Leninism'. Opposition and dissent in the communist one-party states, *Government and Opposition*, Vol. II, No. 2, pp. 181-203.

Skilling, Gordon H. (1973): Opposition in Communist East Europe, in: Dahl, Robert A. (ed.): *Regimes and Oppositions*, New Haven – London, Yale University Press, pp. 89-119.